

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ – ΕΥΡΥΔΙΚΗ ΣΙΦΝΑΙΟΥ

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ,
ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ:
ΑΝΟΙΧΤΑ ΜΟΝΟΠΑΤΙΑ

ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΣΤΡΟΦΗ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ

Το πεδίο της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας, έτσι όπως αυτό διαμορφώθηκε μέσα από την επαφή των ελλήνων ιστορικών με τη γαλλική ιστοριογραφία, υποχωρεί σήμερα στο πλαίσιο των αναπροσανατολισμών και διεργασιών που διατρέχουν τη διεθνή ιστοριογραφία¹. Είναι μια καλή ευκαιρία για τους ιστορικούς να μετατρέψουν τις ενδο-επαγγελματικές τους εμπειρίες σε εργαστήριο παρατήρησης in vivo των ευρύτερων αλλαγών που συντελούνται. Για να συμβάλουμε στη συζήτηση αυτή, προτείνουμε τρεις σύντομες παρατηρήσεις –ή μάλλον υπενθυμίσεις– οι οποίες συγχρόνως επιδιώκουν να νομιμοποιήσουν τις ενστάσεις που συχνά διατυπώνονται απέναντι στις συντελούμενες αλλαγές, όχι τόσο ως άγνοιο πόλεμο οπισθοφυλακής αλλά ως αναγκαίο ερέθισμα για μια ζωντανή πάλη των ιδεών².

1. Μερικά ενδεικτικά στοιχεία: τα δημοσιεύματα της Επιτροπής Ιστορίας της Εθνικής Τραπέζης, εκδόσεις του ΜΙΕΤ, που κυρίως υπηρέτησαν το είδος αυτό, αριθμούν τριάντα τίτλους οικονομικής ιστορίας (συμπεριλαμβανομένων των ευρετηρίων και τεκμηρίων) που εκδόθηκαν την περίοδο 1980-1997. Από αυτά τα έργα, τα 27 κυκλοφόρησαν ως το 1992 και μόνο τρία στα επόμενα χρόνια. Στο περιοδικό *Τα Ιστορικά*, οι σχετικές θεματικές την περίοδο 1983-1989 απασχολούσαν περίπου το 35% των άρθρων, ενώ στην επόμενη πενταετία το αντίστοιχο ποσοστό έπεσε στα 20%. Η Γαλλία ήταν και παραμένει ο κατ' εξοχήν χώρος ανανέωσης του δυναμικού: η έρευνά μας σε κατάλογους διδακτορικών διατριβών [Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών και UMI Pro Quest Digital Dissertations] που εκπονήθηκαν από Έλληνες στην Ελλάδα, στις ΗΠΑ, τον Καναδά, τη Μ. Βρετανία, τη Γαλλία (εδώ περιλαμβάνονται όσες είναι κατατεθειμένες στο ΚΝΕ/ΕΙΕ) εντόπισε 40 διατριβές με θέματα αμιγώς οικονομικής ιστορίας την περίοδο 1980-2002. Πάνω από τις μισές (το 55%) εκπονήθηκαν στη Γαλλία, το 30% στην Ελλάδα (Πάντειο, Πανεπιστήμια Αθηνών και Κρήτης), το 7,5% στην Αγγλία, 5% στην Ιταλία και 2,5% στις ΗΠΑ.

2. Για μια παλαιότερη, και από άλλες αφορμές, τοποθέτηση στη συζήτηση γύρω από

Πρώτη υπενθύμιση, οι στροφές στην ιστοριογραφία σχετίζονται πάντα με ευρύτερες αλλαγές στο περιβάλλον –το γεωπολιτικό, το οικονομικό/κοινωνικό– και δεν είναι υπόθεση μιας στεγανής ιστορίας των ιδεών. Κλασικό παράδειγμα στο σημείο αυτό είναι η ανάδυση των εθνικών ιστοριογραφιών τον 19ο αιώνα, που παρακολούθει την ανάδειξη και εδραίωση των κρατών-εθνών. Αλλά και η εμφάνιση των *Annales* σχετίζεται με τις συνθήκες του Μεσοπολέμου και το «κλίμα των '30», ενώ ο γαλλο-γερμανικός ανταγωνισμός έχει ενδεχομένως τη θέση του ανάμεσα στους συντελεστές των διεργασιών που είχαν προηγηθεί, από το τέλος του 19ου αιώνα ως τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, και είχαν οδηγήσει στην απαξίωση του γερμανικού ιστορικισμού. Στο ίδιο πνεύμα, σχετικά με τη σημερινή «στροφή», και σε μια λίγο εργαλειολογική, ομολογούμενως, οπτική, θα μπορούσε να αναζητήσει κανείς πιο συστηματικά –και πιο «καχύποπτα»– τις πηγές και κυρίως τους μηχανισμούς αναμετάδοσης της πρόσφατης κριτικής εναντίον του γαλλικού ιστοριογραφικού παραδείγματος (που φαίνεται να είναι μάλλον αμερικανικής προέλευσης³).

Δεύτερη υπενθύμιση, οι κοινωνιολογικοί χαρακτήρα εξελίξεις στον επαγγελματικό χώρο των ίδιων των ιστορικών (και των άλλων κοινωνικών επιστημόνων) δεν είναι άμοιρες των εξελίξεων της επιστήμης τους. Θυμίζουμε ότι η κωδικοποίηση των κανόνων του επαγγέλματος σχετίζεται με την προϊούσα επαγγελματικοποίηση των ιστορικών τον 19ο αιώνα, ότι οι αμφισβητησιακές

την ιστοριογραφία, βλ. Χριστίνα Αγγριαντώνη, «Η κατασκευή του ιστοριογραφικού έργου: πραγματικότητα, εξιστόρηση και κατανόηση», *Εκ των υστέρων* (ψυχχαναλυτικό περιοδικό) τχ. 1 (Σεπτέμβριος 1997), 183-197. Ιδιαίτερα χρήσιμα για τα σημεία που θίγονται εδώ είναι το έργο του Gérard Noiriel, *Sur la "crise" de l'histoire*, (χ.τ.έ.), εκδ. Belin, 1997, το αφιέρωμα των *Annales ESC* τχ. 6 (1989): "Histoire et Sciences Sociales, un tournant critique" και, από τα διαθέσιμα στην ελληνική, το έργο του François Dosse, *Η ιστορία σε ψίχουλα*, μτφρ. Αγγελική Βλαχοπούλου, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1993, και εκείνο του Georg Iggers, *Η ιστοριογραφία στον 20ό αιώνα*, μτφρ. Παρασκευάς Ματάλας, Αθήνα, Νεφέλη, 1999.

3. Παρ' όλο που, όπως ο ίδιος αναγνωρίζει, οι πηγές έμπνευσής του είναι οι γάλλοι στοχαστές (R. Barthes, M. Foucault, Cl. Levi-Strauss κ.ά), ο αμερικανός Hayden White είναι αναμφίβολα εκείνος που συστηματοποίησε το έργο της αποκαθίλιωσης της ιστοριογραφίας και της (απαξιώτικης) κριτικής κατά των "Annalists", βλ. κυρίως την "Introduction: The Poetics of History" στο παλαιότερο έργο του *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, Βαλτιμόρη-Λονδίνο, John Hopkins U.P., 1974, σ. 1-42 και το άρθρο του "The Question of Narrative in Contemporary Historical Theory" [= αναδημοσίευση από το *History and Theory* 1 (1984)] στην πιο πρόσφατη συλλογή κειμένων του *The Content of the Form. Narrative Discourse and the Historical Representation*, Βαλτιμόρη-Λονδίνο 1987, σ. 26-57.

όψεις του γαλλικού ιστοριογραφικού υποδείγματος, απέναντι στο σχήμα της τρισχιλιετούς συνέχειας, θα μπορούσαν να θεωρηθούν ελκυστικός τρόπος αντιπαράθεσης με το κατεστημένο των φιλοσοφικών σχολών του ελληνικού πανεπιστημίου, και ακόμη ότι σήμερα, η μαζικοποίηση του επαγγέλματος στην Ελλάδα και οι συνθήκες της παγκοσμιοποίησης καθιστούν την επικοινωνία με τα διεθνή πνευματικά ρεύματα νέο ζητούμενο αλλά και εργαλείο διάκρισης. Θυμίζουμε ακόμη τις στρατηγικές ηγεμόνευσης στο σύνολο των κοινωνικών επιστημών, ξεκινώντας από τον γνωστό (ιμπεριαλισμό) του Μπρωντέλ⁴ ως τη σημερινή *Offre Publique d'Achat* που έχουν ρίξει στο παγκόσμιο τραπέζι οι αμερικανικές *Cultural Studies*⁵.

Τρίτη και τελευταία υπενθύμιση, σε κάθε τέτοια «στροφή» και αναπροσανατολισμό του επιστημονικού πεδίου πάντα κάτι χάνεται – και φυσικά κάτι κερδίζεται, αλλά εδώ ας μείνουμε στις απώλειες. Στο πέρασμα από το παράδειγμα του Ράνκε στο παράδειγμα των *Annales*, στην Ελλάδα τουλάχιστον, χάθηκε, ή πήγε να χαθεί, μεταξύ άλλων, η ευρυμάθεια (*érudition*), ενώ στο πέρασμα από την οικονομική και κοινωνική ιστορία στην πολιτισμική ιστορία, κινδυνεύει να χαθεί η εγρήγορση για το οικονομικό/πολιτικό και τους δικούς του καταναγκασμούς.

ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Οι παρατηρήσεις που ακολουθούν αφορούν στις καταβολές της πρόσφατης μόνο ελληνικής οικονομικής ιστορίας: δεν θα μας απασχολήσουν εδώ οι πρώτες σχετικές απόπειρες που έγιναν από τους γερμανομαθείς έλληνες οικονομολόγους του Μεσοπολέμου και από τον κάπως έκκεντρα τοποθετημένο γαλλοαγγλοτραφή Ανδρέα Ανδρεάδη. Αυτή η πρόσφατη, λοιπόν, ελληνική οικονομι-

4. Ο οποίος υλοποιούσε βέβαια το όραμα των ιδρυτών των *Annales* για μια ενοποιημένη κοινωνική επιστήμη υπό την ηγεμονία της ιστορίας. Είναι χαρακτηριστικός ο υπότιτλος του αφιερώματος του περιοδικού *Espaces Temps* τχ. 34/35 (1986), στον Μπρωντέλ: “Braudel dans tous ses états. La vie quotidienne des sciences sociales sous l’empire de l’histoire”. Καλή σύνοψη της γνωστής συζήτησης με τον Claude Lévi-Strauss στο κείμενο του François Dosse, “Les habits neufs du président Braudel”, στο αφιέρωμα αυτό, σ. 83-93. Βλ. και André Burguière, “Histoire d’une histoire : la naissance des *Annales*”, *Annales ESC* 6 (1979), 1347-1359.

5. Σχετικά ζητήματα πραγματεύεται σε άρθρο που κυκλοφόρησε μετά τη διεξαγωγή του Συνεδρίου ο Αριστείδης Μπαλτάς, «‘Η ιστορία και η Φιλοσοφία της επιστήμης’ απέναντι στις ‘σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας’». Πορεία, δεσμοί και αντιξοότητες», *Ο Πολίτης* τχ. 107, I (2003), 44-59.

κή ιστορία γονιμοποιήθηκε από την επαφή των ιστορικών με το σύνολο της γαλλικής ιστοριογραφίας – και όχι υποχρεωτικά με τη Σχολή των *Annales*, όπως έχει σχηματικά καθιερωθεί να λέγεται, σχολή η οποία, εξάλλου, χωρούσε πλέον αρκετά διαφορετικά πράγματα κατά τη δεκαετία του 1970⁶. Για παράδειγμα, το λαμπρουσιανό υπόδειγμα, που είχε κατά κύριο λόγο εμπνεύσει τον Νίκο Σβορώνο, είχε ήδη εγκαταλειφθεί την εποχή εκείνη προς όφελος του μπρωντελικού υποδείγματος, που ενσωματώνει εξω-οικονομικές διαστάσεις στη μελέτη της οικονομίας και εγκαταλείπει τον πειραματικό χαρακτήρα του πρώτου (ας θυμίσουμε επίσης ότι ο Λαμπρούς ήταν οικονομολόγος).

Μια δεύτερη παρατήρηση αφορά στις σχέσεις της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας με τις άλλες κοινωνικές επιστήμες. Στα πρώτα χρόνια μετά τη μεταπολίτευση του 1974, οι μελετητές που αλλέυαν στα θολά, ακόμη, νερά της ιστορίας της νεότερης Ελλάδας ήταν ποικίλης προέλευσης (προέρχονταν από την κοινωνιολογία και τις πολιτικές επιστήμες κυρίως)⁷. Αυτοί οι μελετητές, οι στοχαστές, ήταν που πρότειναν κάποια «σχήματα» για τη νεοελληνική ιστορία, και όχι οι ιστορικοί⁸. Η ιστοριογραφία έπαιρνε τους δικούς της δρόμους, δεν συνομιλούσε προνομιακά με τα σχήματα αυτά και στην πράξη γρήγορα τα ξεπέρασε, χωρίς και να τοποθετηθεί όμως με σαφήνεια απέναντί τους: είχε άλλους στόχους και άλλα μέτωπα, καθώς συγκροτούσε τότε το δικό της πεδίο και τον δικό της λόγο, σε αντιπαράθεση, αν και όχι ρητή, με την ιστοριογραφία της τρισεχλιετούς συνέχειας. Διατηρούμε κάποιες αμφιβολίες για το κατά πόσο υπήρξε μια πραγματική «συνάντηση» της ιστορίας με τις άλλες κοινωνικές επιστήμες την εποχή εκείνη: μήπως, αντίθετα, θα μπορούσε να μιλήσει κανείς για τις απαρχές της απόκλισης της «ιστορίας των ιστορικών» από τη δημόσια ιστορική κουλτούρα⁹; Διότι συνέβη το εξής παράδοξο: ενώ τα έργα αυτά των άλλων κοινωνικών επιστημόνων δεν αποτέλεσαν αντικείμενο συστηματικής κριτικής (ή διαλόγου) από την ιστοριογραφία¹⁰,

6. Βλ. Jacques Revel, "Les paradigmes des *Annales*", *Annales ESC* 6 (1979), 1360-1376, και ανάλογες παρατηρήσεις του Χρήστου Χατζημωσήφ στην εισήγησή του στο παρόν Συνέδριο.

7. Αναφερόμαστε στις σημαντικές, για την εποχή τους, συμβολές κυρίως των Κωνσταντίνου Τσουκαλά, *Εξάρτηση και Αναπαράγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα*, Αθήνα 1977, Κωνσταντίνου Βεργόπουλου, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, Αθήνα 1975 και Νίκου Μουζέλη, *Νεοελληνική Κοινωνία. Οφείς υπανάπτυξης*, Αθήνα 1978.

8. Κάτι τέτοιο μοιάζει να προτείνει ο Αντώνης Λιάκος, «Η Νεοελληνική ιστοριογραφία το τελευταίο τέταρτο του εικοστού αιώνα», *Σύγχρονα Θέματα* τχ. 76-77 (2001), 72-91.

9. Βλ. τις παρατηρήσεις του Αντώνη Λιάκου για τη δημόσια ιστορική κουλτούρα στην εισήγησή του στο παρόν Συνέδριο.

10. Από τις ελάχιστες συμβολές σε μια τέτοια προοπτική (αρκετά μεταγενέστερη,

στην πράξη, και ελλείψει εναλλακτικών λύσεων, έπαιξαν επί χρόνια τον ρόλο βασικού εγχειριδίου ιστορίας στα πανεπιστήμια και συνεπώς τα δικά τους σχήματα συνέβαλαν στη διάπλαση της δημόσιας ιστορικής κουλτούρας.

Ειδικότερα για τη συνομιλία με τους οικονομολόγους, που αφορά κυρίως στην οικονομική ιστορία και ήταν ένα από τα ζητούμενα του συγκεκριμένου ιστοριογραφικού χώρου, οι συναντήσεις που οργανώνονταν στο πλαίσιο των πάλαι ποτέ ιδρυμάτων των τραπεζών¹¹ πρόσφεραν ασφαλώς το αναγκαίο πλαίσιο, σε μια εποχή που το πανεπιστήμιο βρισκόταν ακόμη μακριά από τα νέα ιστοριογραφικά ρεύματα και άλλωστε δεν υπήρχαν ακόμη θεσμικά οργανωμένες μεταπτυχιακές σπουδές. Αλλά η συνομιλία αυτή δεν φαίνεται να άντεξε στον χρόνο. Πουθενά δεν υπήρξε εύκολη υπόθεση η επικοινωνία αυτών των επιστημονικών κλάδων, αλλά στην Ελλάδα κατέληξαν μάλλον να αγνοούνται αμοιβαία, με λίγες, ασφαλώς, εξαιρέσεις. Οι οικονομολόγοι φαίνεται να έχασαν το ενδιαφέρον τους για την οικονομική ιστορία του 19ου-20ού αιώνα και περιορίζονται στην πρόσφατη μεταπολεμική περίοδο. Από την πλευρά των ιστορικών, η ποσοτικοποίηση υπήρξε περισσότερο εργαλείο περιγραφής και λιγότερο ερμηνευτική μέθοδος¹², ενώ από καμιά πλευρά δεν έχουν γίνει συστηματικές απόπειρες εφαρμογής οικονομικών μοντέλων στην ελληνική περίπτωση, κάτι που δεν ευνοεί, είναι αλήθεια, η πενιρότητα των διαθέσιμων (και έγκυρων) πληροφοριών. Από την άλλη, στα ιστορικά έργα των οικονομολόγων της εποχής εκείνης, είτε η μελέτη των οικονομικών δεικτών αυτονομήθηκε από τα ιστορικά της συμφραζόμενα, είτε πάλι, η αναφορά στα ιστορικά συμφραζόμενα έπαιρνε τη μορφή της διαθέσιμης κωδικοποίησης, χωρίς αλληλεπιδράσεις με το υπό διαπραγμάτευση οικονομικό μάρφωμα, ή, τέλος, επιχειρούνταν θεωρητικές συνθέσεις τόσο γενικές που ακύρωναν την ιδιαιτερότητα της συμβολής του οικονομικού¹³.

βέβαια, από την εποχή στην οποία αναφερόμαστε εδώ), το βιβλιοκριτικό άρθρο του Πέτρου Πιζάνια, «Η εφαρμογή της θεωρίας για τις σχέσεις του 'καπιταλιστικού κέντρου' και της 'υπανάπτυκτης περιφέρειας' στην ελληνική ιστοριογραφία. Ν. Ψυρούκης – Κ. Τσουκαλάς», *Μνήμων* 11 (1987), 255-286.

11. Αναφερόμαστε στο πρόγραμμα ερευνών της Επιτροπής Ιστορίας της Εθνικής Τράπεζας, που διηύθυνε ο Σπύρος Ασδραχάς (1977-1990), και στο Ίδρυμα Παιδείας-Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας, που διηύθυνε ο Γιώργος Δερτιλής. Εκτός από τις εκδόσεις, και τα δύο οργάνωναν τακτικές επιστημονικές συναντήσεις.

12. Κάτι που δεν συμβαίνει μόνο στην Ελλάδα, βλ. σχετικά Jean Yves Grenier, «Η οικονομική ιστορία στη Γαλλία: μια κριτική προσέγγιση», *Τα Ιστορικά* τχ. 14/15 (1991), 45-72.

13. Αντιπροσωπευτικά ιστορικά έργα οικονομολόγων, Σταύρος Θωμαδάκης, *Πίστη και εκχρηματισμός της οικονομίας. Προεξοφλητικός δανεισμός και Εθνική Τράπεζα*

Η παραγωγή στο πεδίο της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας –η οποία, πράγματι, υπήρξε κυρίως οικονομική σε εκείνη την πρώτη φάση, αν και ανάμεσα στα πρώτα δημοσιευμένα έργα συγκαταλέγονται μελέτες πόλεων που επιχειρούσαν πιο συνθετικές προσεγγίσεις και που προήλθαν επίσης από γαλλικό περιβάλλον– έχει κληροδοτήσει στην ελληνική ιστοριογραφία ένα στέρεο σώμα μελετών επικεντρωμένο κυρίως στον 19ο και τον 20ό αιώνα, μια και οι συνθήκες διαμόρφωσης της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας φαίνεται να αποτελούσαν το κεντρικό ερώτημα-κίνητρο των σχετικών ερευνών¹⁴. Η ποικιλία της θεματικής δεν επιτρέπει εύκολα συνθέσεις. Μπορεί όμως να διακρίνει κανείς δύο μεγάλα ρεύματα, ή τάσεις, που κατά τη γνώμη μας είναι αρκετά ευδιάκριτα, όπως και οι επιρροές τους. Το πρώτο είναι περισσότερο ευαίσθητο στις «αδράνειες», τις «μεγάλες διάρκειες» και τις «κανονικότητες», είναι στραμμένο προνομιακά προς τον αγροτικό χώρο –αλλά όχι μόνο– και δεν βλέπει σημαντικές αλλαγές στην ελληνική οικονομία και κοινωνία ως τον προχωρημένο 20ό αιώνα. Το δεύτερο αναζητά επίμονα τις αλλαγές, κάποτε με υπερβάλλοντα ζήλο, είναι πάντως στραμμένο στον αστικό χώρο, τον επιχειρηματικό κόσμο –του εμπορίου, των τραπεζών, της ναυτιλίας– και στην εκβιομηχάνιση. Οι δύο απόψεις ελάχιστα συνομιλίζουν δημοσίως, ούτε έχει υπάρξει κάποια ρητή σύγκλιση ή σύνθεση.

Τελικά, η αποσπασματικότητα και το μεγάλο θεματικό άνοιγμα της οικονομικής ιστορίας δεν κατέστη δυνατό να δώσουν κρίσιμες πυκνώσεις,

(1860-1900), Αθήνα 1981· Παναγιώτης Πετράκης με τη συνεργασία του Χ. Πανώριου, *Τα σημεία καμπής στη δραστηριότητα της ελληνικής οικονομίας (1840-1913)*, Αθήνα 1992· Ζαχαρίας Δεμαθάς – Θανάσης Καλαφάτης – Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος, *Νομισματικές κρίσεις και η κρατική διαχείρισή τους στην Ελλάδα 1880-1930*, Αθήνα 1992.

14. Δεν είναι δυνατόν να γίνουν εδώ εξαντλητικές βιβλιογραφικές παραπομπές. Όλες οι βιβλιογραφικές αναφορές μας στο τμήμα αυτό της εισήγησης είναι μόνον ενδεικτικές. Εξάλλου, για λόγους ευνοήτους, παραλείπονται οι προσωπικές συμβολές των συγγραφέων του άρθρου αυτού. Μνημονεύουμε μόνο (προσπερνώντας τους εισηγητές του είδους, Σπύρο Ασδραχά, Βασίλη Κρεμμυδά και Βασίλη Παναγιωτόπουλο) τους ιστορικούς που έχουν συμβάλει, με έργα τους της περιόδου, χονδρικά, 1975-1990, στο πεδίο αυτό της οικονομικής ιστορίας του νεοελληνικού κράτους: Γιώργος Δερτιλής, Μαργαρίτα Δρίτσα, Χάρης Εξερχτόγλου, Παναγιώτα Καλόγρη, Βασίλης Καρδάσης, Κώστας Κωστής, Ευτυχία Λιάτα, Νίκος Μέλιος, Γιώργος Μητροφάνης, Ιωάννα Μίνουγλου, Νίκος Μπακουνάκης, Γιάννης Μπαφούνης, Ευγενία Μπουρόβα, Νίκος Παντελάκης, Στέφανος Παπαγεωργίου, Λευτέρης Παπαγιαννάκης, Κωνσταντίνος Παπαθανασόπουλος, Σωκράτης Πετμεζάς, Πέτρος Πιζάνιας, Βαγγέλης Πρόντζας, Μιχάλης Ρηγίνος, Μαρία Συναρέλλη, Βάσιας Τσοκόπουλος, Στάθης Τσοτσρός, Αλέξης Φραγκιάδης, Τζελίνα Χαρχαυτή, Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, Χρήστος Χατζηιωσήφ, Αμαλία Χιωτάκη κ.ά.

που θα άνοιγαν τον δρόμο για έργα πιο συνθετικά, με μεγαλύτερο χρονικό ανάπτυγμα. Στην προσπάθειά τους να καλύψουν ποικίλες πτυχές και περιόδους της νεότερης ιστορίας, και με περιορισμένους πόρους, ορισμένα από τα ερευνητικά προγράμματα των τραπεζικών ιδρυμάτων συχνά προιμοδότησαν τις μικρές διάρκειες και τις συγκυρίες, κάτι που επέτεινε τη διασπορά. Θα πρέπει, τέλος, να σημειωθεί ότι η κατεύθυνση αυτή των ιστορικών σπουδών δεν εξασφάλισε εγκαίρως τους όρους της αναπαραγωγής της στα πανεπιστήμια: οι ιστορικοί του πεδίου, σκορπισμένοι συνήθως σε τμήματα άλλων κοινωνικών επιστημών, και όχι ιστορίας, περισσότερο συνέβαλαν, ενδεχομένως, στη διεύθυνση της ιστορικής συνείδησης στις άλλες επιστήμες παρά στην ενσωμάτωση του οικονομικού στις ιστορικές σπουδές.

ΠΕΡΙ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑΣ ΤΗΣ ΕΚΒΙΟΜΗΧΑΝΙΣΗΣ

Είναι ευνόητο ότι το πεδίο της ιστορίας της εκβιομηχάνισης ή, σε στενότερη εκδοχή, της ιστορίας της βιομηχανίας, δεν έχει πολύ μακρινούς προγόνους στην ελληνική ιστοριογραφία. Στον Μεσοπόλεμο επιχειρείται για πρώτη φορά να δοθεί κάποιο ιστορικό βάθος στον ελληνικό βιομηχανικό τομέα με το γνωστό έργο του Ξενοφώντα Ζολώτα, *Η Ελλάς εις το στάδιον της εκβιομηχανίσεως* (1926), έργο που εγκαινιάζει και τον όρο και φυσικά την ευρεία προοπτική που του αντιστοιχεί. Μολονότι ο ίδιος δεν αναφέρει διόλου στην ιστορία (στον πρόλογο του βιβλίου του, το χαρακτηρίζει «εισφορά εις την οικονομικήν επιστήμην»), ο Ζολώτας προτείνει ένα ιστορικό σχήμα για την εξέλιξη της βιομηχανίας στην Ελλάδα με βάση τη θεωρία των σταδίων των Karl Bucher και Gustav von Schmoller: πρόκειται, συνεπώς, για μια άμεση επιρροή της γερμανικής ιστορικής οικονομικής σχολής. Λίγο αργότερα, το 1930, ο Γιάννης Κορδάτος, στην *Εισαγωγή εις την ιστορίαν της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας*, εγκαινιάζει την εκδοχή της Αριστεράς, που θα συναρτά την εκβιομηχάνιση με τη συμπεριφορά και τους συσχετισμούς των διαφόρων μερίδων του κεφαλαίου και, φυσικά, με την αναφορά στη θεωρία των τάξεων.

Δεν έχουμε σκοπό να αναφερθούμε εδώ στην παραγωγή που ακολούθησε τα έργα αυτά, πρέπει μόνο να τονιστεί η σημαντική δυσκολία ιστορικοποίησης του πεδίου. Η επικαιρότητα/συγχρονικότητα, τα άμεσα διακινυβήματα και η κομβική θέση που κατέχει το ζήτημα της βιομηχανίας στις αντιλήψεις και τις διαμάχες για το παρόν και το μέλλον της χώρας ασφαλώς δυσκολεύουν την τήρηση των αναγκαίων αποστάσεων, προϋπόθεση της ιστορικής διαπραγματεύσεως, ενώ καθιστούν την ιστορία της βιομηχανίας ευάλωτο πεδίο άντλησης επιχειρημάτων προς εξυπηρέτηση αλλότριων –πολιτικών κατά

βάση-σκοπών¹⁵. Είναι βέβαια περιττό να διευκρινιστεί, σε αυτή τη συνάφεια, πόσο υποταγμένες είναι αυτού του είδους οι αποσπασματικές ιστορικές αναφορές στο εκάστοτε «διά ταύτα», δηλαδή σε ζητήματα οικονομικής πολιτικής ή κομματικής στρατηγικής. Πιστεύουμε ωστόσο ότι δεν αρκεί αυτή η κατεύθυνση ως ερμηνεία. Πρόκειται, ίσως, για μια βαθύτερη αμηχανία. Από τις αρχές του 20ού αιώνα, και μέσα από τις συζητήσεις που εντάθηκαν ιδίως την περίοδο του Μεσοπολέμου και στην αμέσως μεταπολεμική εποχή, η θετική οπτική για την ελληνική βιομηχανία έχασε τελικά το παιχνίδι. Ένα ιδεολογικό μόρφωμα απόθησης, απογοήτευσης και εν τέλει απόρριψης του βιομηχανικού προσώπου της χώρας μοιάζει να αποκρυσταλλώνεται με τον καιρό, μόρφωμα που συναρτάται με τη διαχείριση των νέων διαιρέσεων και αντιθέσεων που φέρνει στην ελληνική κοινωνία ο χώρος αυτός. Η δυσκολία της ιστοριοποίησης φαίνεται και από την ανυπαρξία κάποιου συνθετικού ιστοριογραφικού διαβήματος – με συνέπεια να καταλαμβάνεται το κενό από δημοσιογραφικού χαρακτήρα δημοσιεύματα, είτε αυτά είναι συλλογές αποκομμάτων από τον Τύπο, είτε είναι συλλογές βιογραφιών¹⁶.

Στην πραγματικότητα, η απουσία συνθετικών προσεγγίσεων αντισταθμίζεται, τα τελευταία χρόνια, από την έκρηξη των ενδιαφερόντων προς όλες τις κατευθύνσεις, μια αισθητή διεύρυνση του πεδίου της ιστορίας της εκβιομηχάνισης που εμπλουτίζεται από νέες ευαισθησίες και ποικίλες συμβολές, ανοίγοντας μάλιστα και νέα μέτωπα για την ελληνική ιστοριογραφία. Η ιστορία των τεχνικών και της τεχνολογίας, για παράδειγμα, που παλαιότερα αντλούσε από το πλούσιο απόθεμα των λαογραφικών/εθνογραφικών ερευνών για τις παραδοσιακές τεχνικές και τα επαγγέλματα, πρόσφατα άρχισε να στρέφεται στις βιομηχανικές τεχνολογίες¹⁷. Μια ιδιαίτερη κατηγορία μελετών που στεγάζεται κάτω από τον τίτλο της βιομηχανικής αρχαιολογίας έχει γνωρίσει

15. Για το «άρωμα κοχυοψίλας» που περιβάλλει αυτομάτως κάθε μελέτη σύγχρονης ιστορίας και που δεν είναι, ούτε αυτό, ελληνική αποκλειστικότητα, βλ. François Hartog, «Note de conjonction historiographique», François Hartog – Jacques Revel, *Les usages politiques du passé*, Παρίσι, EHESS, 2001, σ. 13-24.

16. Σε αυτή την κατηγορία, βλ. τα έργα των Γ. Αναστασοπούλου, *Ιστορία της ελληνικής βιομηχανίας*, 3 τ., Αθήνα 1947 και Κ. και Σ. Βοβολίνη, *Μέγα Ελληνικό Βιογραφικό Λεξικό*, 5 τ., χ.χ. [1958-1963]. Από την πλευρά της ιστορίας, η μόνη συνθετική προσέγγιση έχει κατατεθεί από τον Χρήστο Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία 1830-1940*, Αθήνα 1993.

17. Το ιδιαίτερο πεδίο των προ-βιομηχανικών, κυρίως, τεχνικών το υπηρέτησε συστηματικά από το 1990 η σειρά των Συναντήσεων Εργασίας και των αντίστοιχων εκδόσεων του Πολιτιστικού-Τεχνολογικού Ιδρύματος της ΕΤΒΑ (σήμερα Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς) με θέματα ιστορίας της τεχνολογίας. Από τις πρόσφατες εργασίες

ξεχωριστή ανάπτυξη τα τελευταία χρόνια, καθώς εγγράφηκε στο αναδυόμενο πεδίο της πολιτιστικής κληρονομιάς και των σχετικών διασωστικών προταγμάτων της και περιέλαβε επιστήμονες από ποικίλους κλάδους, ιδίως μηχανικούς. Η συμβολή των σχετικών μελετών έγκειται κυρίως στο ότι έχουν εμπλουτίσει το σώμα των τεκμηρίων, των υλικών καταλοίπων, από τα οποία αρδεύεται η βιομηχανική ιστορία, και έχουν συμβάλει στην αποκατάσταση και διάδοση, στο ευρύτερο κοινό, εικόνων, παραστάσεων από τον κόσμο της βιομηχανίας, έναν κόσμο αθέατο ως χτες, ο οποίος αποκτά έτσι μια νέα υλικότητα¹⁸.

Την ιστορία της βιομηχανίας την εμπλουτίζει κυρίως το ανανεωμένο πρόσωπο της κοινωνικής ιστορίας, που μοιάζει να αντιπαρέρχεται την άγρονη διαμάχη γύρω από το αν υπήρξε ή όχι εργατική τάξη στην Ελλάδα¹⁹ και προσεγγίζει με νέο ερωτηματολόγιο τα εργατικά και λαϊκά στρώματα, τον συνδικαλισμό, τις εργασιακές σχέσεις και την κοινωνική διαμαρτυρία, ενεργοποιώντας και τις οπτικές και θεωρίες της ανάλυσης κειμένων, του κοινωνικού φύλου και της ιστορίας της εργασίας²⁰. Κοινωνιολογικές-ιστορικές μελέτες για τα εύπορα στρώματα, όπως και οι πρώτες απόπειρες ιστορίας επιχειρή-

για την ιστορία της τεχνολογίας, βλ. τη διατριβή: Aristotelis Tympas, *The Computer and the Analyst: Computing and Power, 1880s-1960s*, Georgia Institute of Technology, 2001.

18. The Industrial Committee for the Conservation of the Industrial Heritage, 10th International Conference, Transactions June 1997, *Maritime Technologies. Mining Landscapes, Αθήνα 2000*: ΤΙCCH Ελληνικό τμήμα, *Τεκμήρια Βιομηχανικής Ιστορίας. Πρακτικά Γ' Πανελληνίας Επιστημονικής Συνάντησης (Ερμούπολη, 20-22 Οκτωβρίου 2000)*, Αθήνα 2002. Από τα έργα καταγραφής και μελέτης εγκαταστάσεων, που τα τελευταία χρόνια πληθθαίνουν, βλ. ενδεικτικά ένα από τα παλαιότερα: Κωνσταντίνα Δεμίρη, *Τα ελληνικά κλωστοϋφαντουργεία*, Αθήνα, ΠΤΙ-ΕΤΒΑ, 1991. Από τις ιστορικές προσεγγίσεις μεμονωμένων βιομηχανιών και βιομηχανικών εγκαταστάσεων, Βάσω Θεοδώρου, *Το εργοστάσιο εμαγιέ στην Κέα (1927-1957)*, Βουρκαριανή 1994.

19. Βλ. την πρόσφατη εκδοχή της διαμάχης αυτής στη συζήτηση μεταξύ Πέτρου Πιζάνια και Σεραφείμ Σεφεριάδη στην *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* τχ. 6 (Νοέμβριος 1995), 7 (Μάρτιος 1996) και 8 (Νοέμβριος 1996).

20. Πάντοτε ενδεικτικά, βλ. Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 1993· Έφη Αβδελά, «Το αντιφατικό περιεχόμενο της κοινωνικής προστασίας: η νομοθεσία για την εργασία των γυναικών στη βιομηχανία (19ος-20ός αι.)», *Τα Ιστορικά* τχ. 11 (1989), 339-360 καθώς και τις διατριβές: Ευγενία Κρεμμυδά, *Achille Coupas & Cie, Histoire d'un constructeur mécanique du Pirée, 1882-1940*, EHESS, 2001· Λήδα Παπαστεφανάνη, «Ανδρες, γυναίκες, παίδες και παιδίσκαι...» *Εργασία και τεχνολογία στην ελληνική κλωστοϋφαντουργία. Η βιομηχανία Ρετσίνα στον Πειραιά (1872-1940)*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2002· Σεραφείμ Σεφεριάδη, Κώστα Φουντανόπουλου κ.ά.

σεων έχουν αρχίσει να ρίχνουν φως στη (θολή) εικόνα του έλληνα βιομήχανου/επιχειρηματία²¹.

Με την αφορμή αυτή θα πρέπει να πούμε ότι η βιομηχανική ιστορία προχωρά με δυσκολία στη συγκρότηση του ειδικευμένου σώματος των πηγών/τεκμηρίων που θα της επιτρέψουν να προχωρήσει σε περισσότερο εκλεπτυσμένες προσεγγίσεις. Τα βιομηχανικά αρχεία, νέου τύπου πηγές για την ελληνική ιστοριογραφία, όσα βρέθηκαν και διασώθηκαν, παραμένουν ιδιαίτερα προβληματικά όσον αφορά στη διαχείριση και δύσκολα στη γνωστική προσπέλαση²², ενώ άλλες βασικές πηγές, όπως για παράδειγμα τα αρχεία του Υπουργείου Βιομηχανίας που απόκεινται στα ΓΑΚ από το 1993, δεν είναι ακόμη προσπελάσιμες.

Υπάρχουν κεκτημένα στην ιδιαίτερη αυτή περιοχή της ιστοριογραφίας; Πιστεύουμε ότι σε μερικά κεντρικά ζητήματα έχουν γίνει επαρκείς επεξεργασίες και διαφαίνονται συγχλίσεις: οι μεγάλοι βηματισμοί της εκβιομηχάνισης, η κεντρικότητα του ζητήματος της αγοράς, η κινητικότητα/παλινδρόμηση του εργατικού δυναμικού, καιρίες στάσεις και κρατικές πολιτικές απέναντι στο φαινόμενο σε κρίσιμες καμπές, όπως ο Μεσοπόλεμος και η αμέσως μεταπολεμική περίοδος. Στα ζητούμενα παραμένουν μείζονα θέματα για τη σύγχρονη ιστορία: ρυθμοί συσσώρευσης, κατανομή των πλεονασμάτων (σχέσεις ημερομισθίων/κερδών) – οι αναφορές είναι ενδεικτικές.

Νομίζουμε πάντως ότι η αργή αλλά σταθερή συγκρότηση και ανάδυση του πεδίου αυτού έχει σε μεγάλο βαθμό ανατρέψει τις παλαιότερες αντιλήψεις για την ελληνική κοινωνία, που ήταν συντριπτικά κυρίαρχες όταν το 1973 ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος πρωτομίλησε περί πιθανότητας εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα, στο γνωστό, προδρομικό άρθρο του²³.

Εξάλλου η σημερινή οπτική αναδεικνύει τη στενότητα του εθνικού πλαισίου, προκειμένου για τη μελέτη του βιομηχανικού φαινομένου. Πρόκειται για φαινόμενο που εξ ορισμού εντάσσεται σε υπερ-εθνικούς κυματισμούς

21. Αλίκη Βαξεβάνογλου, Νίκος Μέλιος – Λίτσα Μπαφούνη, και οι διατριβές των: Ιωάννη Γιαντισιώτη, *Η διαμόρφωση της αστικής τάξης του Πειραιά 1860-1909*, Πανεπιστήμιο Αθηνών 2001, και Αίγλης Δημόγλου, *Πόλη και τοπική αυτοδιοίκηση. Η περίπτωση του Δήμου Παχασών 1881-1944*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, 2003.

22. Βλ. «Αρχεία βιομηχανικών επιχειρήσεων. Ζητήματα διαχείρισης», *Τετράδια Εργασίας ΚΝΕ/ΕΙΕ* 21 (1998) και Βασιλική Θεοδώρου – Χρήστος Λούκος, *Το αρχείο της Βιομηχανίας Κλωστήριών και Υφαντηρίων Ε. Λαδόπουλου Γιών εν Σύρω, Αθήνα, ΕΜΝΕ, 1996.*

23. Β. Παναγιωτόπουλος, «Η βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα, 1832-1871», *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αι.*, Αθήνα 1980, σ. 216-235.

και εξαρτήσεις που συμβαδίζουν με φαινόμενα πολώσεων και άνισης ανάπτυξης σε περιφερειακή κλίμακα. Η λογική του συμψηφισμού στο πλαίσιο της εθνικής οικονομίας δεν έχει πολύ νόημα στην περίπτωση αυτή²⁴. Ο Πειραιάς, η Ερμούπολη, η Θεσσαλονίκη, βρίσκουν καλύτερα τη θέση τους σαν μέρη μιας αλυσίδας βιομηχανικών πόλεων-λιμανιών στη Μεσόγειο παρά σαν εξαιρέσεις μέσα σε μια αγροτική οικονομία. Σήμερα επίσης έχει εκπέσει η σύγκριση με τα κυρίαρχα μοντέλα, όπως, στην περίπτωση της εκβιομηχάνισης, το αγγλικό – ένα μοντέλο, εξάλλου, του οποίου επίσης ελέγχεται η περιχαράκωση στα εθνικά σύνορα²⁵.

Καταλήγοντας, επιστρέφουμε στις ανησυχίες που υπαινιχθήκαμε στην αρχή, σχετικά με τις «στροφές» στην ιστοριογραφία, για να επικαλεστούμε την αναγκαιότητα της καθολικής ιστορίας (*histoire totale*) ως αδιαπραγμάτευτο ορίζοντα επιδιώξεων για τους ιστορικούς, κι ας ξεμακραίνει διαρκώς. Πιστεύουμε ότι η ελληνική ιστοριογραφία διαθέτει αρκετά δείγματα συνδυαστικής ικανότητας και πυκνής διαπραγμάτευσης που βρίσκονται στον αντίποδα των μερικεύσεων και της περιχαράκωσης στις ιστοριογραφικές ταξινομήσεις.

24. Βλ. François Crouzet, *Histoire de l'économie européenne*, Παρίσι 2000· Tom Kemp, *Industrialisation in Nineteenth-Century Europe*, Λονδίνο 21985 και Dominique Barjot, Alan Beltran, Michel Hau, Isabelle Lescent, Michèle Merger, Suzy Pasleau, Guy Vanthemsche, *Industrialisation et Sociétés en Europe Occidentale du début des années 1880 à la fin des années 1960. France, Allemagne-RFA, Italie, Royaume-Uni et Benelux*, Παρίσι 1997. Είναι ενδεικτικό ότι και στον τόμο αυτό απουσιάζουν τα στοιχεία για την ελληνική βιομηχανία.

25. Στον βαθμό που οι έρευνες αναδεικνύουν τις αλληλεξαρτήσεις με τις απέναντι ακτές όπως και τη σημασία των μεταναστευτικών κινήσεων. Για τη μετανάστευση φλαμανδών τεχνιτών του μαλλιού, για παράδειγμα, στην Αγγλία από τον 14ο αιώνα είχε ήδη κάνει λόγο στο θεμελιακό για την ιστορία της βιομηχανικής επανάστασης έργο του ο Paul Mantoux, *La révolution industrielle au XVIIIe siècle*, Παρίσι 1973 (το έργο προέρχεται από τη διατριβή του συγγραφέα το 1905). Βλ. επίσης και την πρόσφατη συγκριτική μελέτη για τη βρετανική και αμερικανική κλωστοϋφαντουργία, Mary B. Rose, *Firms, Networks and Business Values. The British and American Cotton Industries since 1750*, Καίμπριτζ 2000, ενώ στο θεμελιώδες έργο του για τις βρετανικές επιχειρήσεις ο Stanley Chapman, *Merchant Enterprise in Britain. From the Industrial Revolution to World War I*, Cambridge University Press 1992, αναδεικνύει τον ρόλο των αλλοεθνών εμπορικών κοινοτήτων στην ανάπτυξη της βρετανικής επιχείρησης. Για την εκβιομηχάνιση σε προοπτική Μεσογείου, βλ. Gérard Chastagnaret, "La Méditerranée ou l'industrialisation masquée", *Alliages* 24-25, σ. 5-12.

Christine Agriantoni – Evidiki Sifneos

ECONOMIC AND SOCIAL HISTORY:
OPEN PATHWAYS

(SUMMARY)

The paper firstly notes the recession of scholarly output in the field of Greek economic and social history during the 1990s and considers that the dialogue between history and the other social sciences and with economic and political studies initiated in the 1970s and 1980s rather failed than succeeded. The next part offers a short comment on recent trends in historiography suggesting that they should be analyzed in the broader context of changing world power balance, socio-political changes and inter-professional conflicts in the interior of the Academy.

Referring to the history of Greek industrialization and the new pathways that recent studies have opened, the paper reports on the significant contributions in the field of the history of technology and techniques as well as in the fields of industrial archaeology, social and labour history. The different phases of the industrial process have been grouped together, around the central focus provided by the growth of the internal market and the mobility (alternating mobility) of the working force. Other subjects such as the study of the accumulation process and the distribution of the surplus need further refinements.

Greece as a latecomer to the industrial world can be better understood outside the framework set by national readings of the industrial phenomenon, mainly through studies that promote a comparative perspective upon the social and economic history of the major Mediterranean port-cities.